

JUODŽIAUSIAS MYKOLO RÖMERIO GYVENIMO TARPSNIS

Mindaugas Maksimaitis

Mykolo Romerio universiteto profesorius emeritas
socialinių mokslų habilituotas daktaras
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius, Lietuva
Tel. (+370 5) 271 46 97
El. paštas: <mindaugasmaksimaitis@mruni.eu>

Straipsnyje apibūdinami paskutiniai penkeri profesoriaus M. Römerio gyvenimo metai, sutapę su viena kitą keitusiomis Lietuvos okupacijomis Antrojo pasaulinio karo metais, esmingai pakitus gyvenimo sąlygoms, atitolus ne tik nuo jam buvusios būdingos aktyvios valstybinės ir visuomeninės veiklos, bet ir įprasto akademinio darbo.

This article covers the last five years of Professor's M. Römeris life, coincided with several occupations of Lithuania, which followed one after another during the Second World War. These last five years were marked with major changes of living conditions that lead to distancing himself not only from active public and social activities, but also from usual academic work.

Įvadas

Paskutiniajame M. Römerio gyvenimo penkmetyje, sutapusiame su didžiųjų lūžių Tėvynės istorijoje laikotarpiu, su Antroju pasauliniu karu ir viena kitą keitusiomis Lietuvos okupacijomis, netekta to, kas sudarė jo sąmoningo gyvenimo prasmę ir tikslą – Lietuvos laisvės. Šių įvykių išvakarėse įvyko dar ir dideles permainas asmeniniame gyvenime reiškę pokyčiai: trečiosios jo, kaip Vytauto Didžiojo universiteto rektoriaus, kadencijos pasibaigimas, gyvenamosios vietos ir pagrindinės darbo vietos perkėlimas į politiškai atgautą, bet dar nespėjusią susigrąžinti priklausiusios reikšmės sostinę Vilnių, pagaliau, naujų rūpesčių kėlusios šeimos, į kurią žiūrėta su palaima ir džiaugsmu, vėlyvas sukūrimas – tiesiogiai ir esmingai paveikę nusistovėjusį jo gyvenimo turinį.

Naujajame gyvenimo tarpsnyje natūraliai nutolus nuo valstybinės ir visuomeninės veiklos, intelektinė M. Römerio veikla, karo metų realybės ir perspektyvų nematymo veikliama, prislopo, jis, kaip ir daugelis Lietuvoje gerbiamų asmenybių, buvo priverstas labiau užsisklęsti savyje ir siauroje artimiausių žmonių aplinkoje, tapo sunkiau tepastebimas ir, natūralu, esamoje literatūroje šio laikotarpio sąlygomis kur kas menčiau tepaminimas.

M. Römerio gyvenimui, veiklai ir moksliniam palikimui savo darbus Lietuvoje ir užsienyje (ypač Lenkijoje) yra skyrę daugelis autorių, istorikų ir teisininkų. Ypač plačiai domėtasi XX a. pradžios jo pažiūromis į lietuvių tautinį atgimimą ir Lietuvos valstybingumo raidą, ne mažesnio dėmesio sulaukė, ypač to paties amžiaus antrosios pusės lietuviškųjų emigrantų ir, žinoma, amžiaus pabaigoje atgavusios nepriklausomybę Lietuvos mokslininkų darbuose, kūrybingiausias M. Römerio gyvenimo tarpsnis 1920–1940 m. nepriklausomoje Lietuvoje. Tačiau laikmečio specifikos esmingai pakeistas paskutinis jo gyvenimo periodas, kai M. Römeris tapo išstumtas iš aktyvaus gyvenimo tėkmės, esamoje literatūroje nebesulaukė bent panašaus dėmesio, iš esmės aptinkama tik epizodinių pavienių

autorių, paprastai – buvusių to meto kolegų¹, arba ir vėlesnių autorių² užuominų. Kiek plačiau apie tai yra rašęs šių eilučių autorius³.

Svarbiausiu šaltiniu pasirinktai temai nušviesti, be abejo, yra paties M. Römerio atitinkamo laikotarpio dienoraščiai (čia naudoti dienoraščių originalai lenkų kalba ir publikuotos į lietuvių kalbą išverstos jų ištraukos) bei korespondencija, taip pat archyvinė Vilniaus universiteto medžiaga.

Straipsnyje siekta parodyti, kaip karas ir okupacija paveikė žinomo valstybės ir visuomenės veikėjo ir produktyvaus mokslininko profesoriaus M. Römerio gyvenimą, jo pastangas išnaudoti iki gyvenimo pabaigos dar likusias galimybes būti naudingam visuomenei.

1. Okupacijos pradžia: sovietinė „revoliucija“ Lietuvoje

Lemtinga Lietuvos likimui 1940 metų birželio 15 diena M. Römerį užklupo pradėjusį vasaros atostogas. Suvokdamas, ką jam, ne tik mokslininkui, valstybės ir visuomenės veikėjui, bet ir „klasiniam priešui“ – dvarininkui, rengia jau artimiausia ateitis, regimos tragedijos iš to nedarė ir net mėgino drąsinti save: „Esu socialinis žmogus ir suprantu, kad jeigu aš asmeniškai ir neteksiu turto, <...> tai sociališkai nebus žuvę, nes tuo <...> gal tiksliau ir teisingiau pasinaudos ta pati visuomenė, kurios esu narys ir kurioje gyvenu ir veikiu, ir kurioje gyvens mano šeima. Socialinio solidarumo principas, kuriuo aš tikiu, mane įjungia į mano Tėvynės visuomenę, ir kas šiai visuomenei yra gera – tas man nėra ir negali būti pikta.“ Guodėsi materialiniu požiūriu esąs švarus, nes niekada neturėjęs kitų pinigų, kaip tiktai uždirbtus savo paties darbu⁴.

Tačiau jį jaudino ta prieštaringa padėtis, į kurią pateko. Jis buvo įsitikinęs nepritapsiąs prie tų, kurie tariamą revoliuciją remia – „jie manęs, kaip dvaro savininko, nesupras“; kita vertus, vietinį „revoliucinių“ elementą, jo pastebėjimu, sudarė daugiausia „antivisuomeniški žmonės, kuriuos veda paprasčiausias godumas, o kartais net pasileidimas“⁵, tad „turiu gyventi užsidaręs savy, svetimas ir vieniems, ir kitiems, nesutampąs nei su revoliuciniu, nei su kontrrevoliuciniu pasauliu“.

Gyvenimo tėkmei darant nelauktą posūkį, M. Römeris stengėsi nerodyti pasimetimo požymių, mėgino kurti nesiblaškiančio žmogaus įvaizdį. Ir tą vasarą, kaip buvo įprasta, leisdamas savo dvare Bagdoniškyje, jis egzaminavo atvykstančius studentus, rašė ir mąstė apie ateinančius mokslo metus, kurie nebegalėjo nebūti iš esmės kitokie. Laiške tuometiniam Teisių fakulteto dekanui Vaclo. Biržiškai šalia suprantamo susirūpinimo, kurį kėlė vyksiančios permainos, nuskambėjo dalykiškas M. Römerio tonas, raginantis jau vasaros metu universitete aptarti būsimuosius pasikeitimus⁶, apgailastavo pats nesąs Kaune arba Vilniuje, kur mėgintų užmegzti kontaktus su naująja spauda ir rašyti jai straipsnius, iškeldamas juose ne vieną naudingą mintį⁷.

Iš tiesų, ir iš M. Römerio laukta daugiau – atostogaujantį jį pasiekė ilgamečio politikos veikėjo E. Galvanausko, pradžioje įtraukto į vadinamosios liaudies vyriausybės sudėtį, kvietimas skubiai atvykti į Kauną, pagrįstai tikintis kvalifikuoto ir autoritetingo jo žodžio dar dedant viltis į derybas su sovietais, padėsiančias išvengti Lietuvos inkorporavimo į SSRS sudėtį. Bet šią viltį sovietams atmetus, motyvu-

¹ BIRŽIŠKA, M. Prof. Mykolas Römeris. Iš *Tremties metai*. Tübingen, 1947; STRAVINSKAS, P. *Raštai ir credo*. Antra knyga. Atsiminimai ir pasaulėžvalga. Chicago, 1982 ir kt.

² SAWICKI, J. Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 13. Vilnius, 1999; PATACKAS, A. [Mykolas Römeris amžininkų atmintyje]. *Mykolo Römerio mokslas apie valstybę*. Vilnius, 1997 ir kt.

³ MAKSIMAITIS, M. *Mykolas Römeris – Lietuvos sūnus*. Vilnius: MRU, 2006, p. 259–294.

⁴ M. Römerio 1940 07 07 laiškas V. Biržiškai. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 163–521, lap. 3.

⁵ Iš M. Römerio dienoraščio. *Teisė – visuomeninė vertybė*. Vilnius, 1988, p. 114.

⁶ M. Römerio 1940 07 07 laiškas V. Biržiškai <...>, lap. 3.

⁷ RÖMER, M. *Dziennik*, t. 37. *Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 75-13, lap. 289.

jant klausimo dėl tolesnių Lietuvos ir SSRS santykių patikėjimą tik „demokratiškai“ išrinktam „liaudies“ seimui, sureaguoti į kvietimą jis nespėjo⁸.

Stebėdamas politinius įvykius iš provincijos – Bagdonišio dvaro Rokiškio rajone, M. Römeris fiksavo nuolatinius prosovietinių viršūnių prasilenkimus su elementariais demokratijos reikalavimais, „liaudies“ seimo tariamų rinkimų procedūrą vertino plebiscitu už kandidatų sąrašą, reiškę nusistebėjimą rinkiminiais plakatais *a la* „neduokime nė vieno balso liaudies priešams“, kai realiai jokio pasirinkimo rinkėjams neduota⁹.

Rudeniop atvykęs į Vilnių ir prisistatydamas sovietinei švietimo administracijai, įprastame valdiškame to meto „Asmens lapelyje kadrąms registruoti“ M. Römeris pažymėjo esąs lietuvis, nepriklausantis jokiai partijai ar politinei organizacijai, tėvus apibūdino bajorais; užsiminė 1905–1906 m. dalyvavęs žurnalistinėje „revoliucinio turinio veikloje“¹⁰. Nepaisant mėginto rodyti lojalumo sovietinei santvarkai, M. Römeris aukštosiose sferose buvo laikomas socialiai svetimas ir politiškai nepatikimas ne tik kaip „buržuazinis“ valstybės bei visuomenės veikėjas ir mokslininkas, bet ir kaip „klasinis priešas“ pagal socialinę kilmę.

Lietuvoje ėmus diegti SSRS aukštųjų mokyklų mokslinio personalo kvalifikacijos sistemą, M. Römeriui palikta profesoriaus pedagoginis vardas ir teisės mokslų daktaro mokslinis laipsnis¹¹. Jam pavesta skaityti naujai įvestą sovietinės konstitucinės teisės, taip pat Lietuvos SSR konstitucinės teisės kursas¹².

Lojaliu pareigas universitete vykdyti, M. Römerio įsitikinimu, neturėjusios prieštarauti jo pastangos likti ištikimam mokslo objektyvumo reikalavimui; jis ne tik neskubėjo sovietine dvasia koreguoti savo skelbiamų teiginių, bet ir kritiškai vertino maskviškę, laikytą pavyzdine, sovietinės konstitucinės teisės kurso programą, laikė ją nemoksliška, besiremiančia vien sovietų teisės mokslų korifėjumi laikyto A. Vyšinskio konstitucinės teisės vadovėliu, frazėmis iš oficialių sovietinių tekstų bei šios konstitucijos panegirika ir nesibaigiančia viso, kas nesovietiška, kritika¹³. Pats, ignoruodamas panašius metodinius imperatyvus, šį kursą studentams dėstė savaip: rudens semestrą skyrė bendriems konstitucinės teisės klausimams – valstybės sąvokai, elementams ir konstitucinėms institucijoms, laikydamas tai įvadu į sovietinę konstitucinę teisę, kurią atidėjo kitam semestru¹⁴, skyrė jį formaliai sovietinės konstitucijos nuostatų analizei.

Bet, suprantama, neapsieita be vidinio nerimo dėl savo žodžių paskaitose. Visuotinai pripažintas konstitucinės teisės specialistas, pirmosios savo sovietinės konstitucinės teisės paskaitos išvakarėse M. Römeris Dienoraštyje prisipažino jaučiąs tarsi studentas prieš egzaminą, o ir pati paskaita nelabai pavykusi¹⁵. Ir vėliau jį persekiojusi baimė padaryti klaidų, nusikalsti dogmai, graužęs negalėjimas studentams pripažinti, kad sovietinė konstitucija neturinti nieko bendra su gyvenimu, nes, tai pasakius, jau ir pats dėstymas, jo manymu, būtų netekęs prasmės. Nesibaigiančia problema tapo ir pedagogo pareiga atsakinėti į studentų klausimus, pavyzdžiui, apie sovietinių respublikų teisės laisvai pasi-

⁸ Ten pat, lap. 279.

⁹ RÖMERIS, M. Dienoraštis. Ištraukos. *Kultūros barai*, 1991, nr. 9, p. 76.

¹⁰ M. Römerio „Asmens lapelis kadrąms registruoti“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-762, ap. 2, b. 494, lap. 1–2.

¹¹ VU senato 1940 12 01 pos. protokolai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 1, b. 33, lap. 80; LTSR švietimo liaudies komisaro 1940 12 20 įsakymo nuorašas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 1, b. 27, lap. 289.

¹² LTSR Vilniaus universiteto 1940/41 mokslo metų tvarkaraščiai. Vilnius, 1941, p. 49–54.

¹³ RÖMER, M. Dziennik, t. 37, <...>, lap. 390; RÖMER, M. Dziennik, t. 38. *Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 75-14, lap. 10.

¹⁴ RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 110.

¹⁵ RÖMER, M. Dziennik, t. 37 <...>, lap. 331, 332.

traukti iš sąjungos realumą, nes studentai, pasak jo, puikiai skiria rimtus profesoriaus argumentus nuo visokių išsisukinėjimų¹⁶.

Pirmąjį sovietinį semestrą, kaip ankstesniais laisvės metais, M. Römerio studentams teisininkams dar skaitytas Lietuvos konstitucinės teisės kursas apėmė nepriklausomos Lietuvos valstybės konstitucinę raidą nuo nepriklausomybės 1918 m. paskelbimo ir baigiamą sovietine 1940 m. konstitucija¹⁷. Šią medžiagą jis pateikė iš esmės nenukrypdamas nuo minčių, tuo klausimu jo dėstytu nepriklausomybės metais¹⁸, likdamas ištikimas nuostatai, jog mokslas „yra ir turi būti laisvas, nežeminamas ir nekreipiamas politinės spekuliacijos tikslams, nuoširdus ir drąsus“¹⁹.

Antai, vertindamas Raudonosios armijos įžengimą prasidėjus Antrajam pasauliniam karui į svetimas teritorijas, neieškojo kalbinio naujadarų „okupacijos“ terminui pakeisti, o Lietuvai tragiškus įvykius, valstybės valdžią pakeitusius sovietų statybiniais, tiesiai kvalifikavo perversmu; jis atkreipė dėmesį į vadinamojo liaudies seimo „rinkimų“ vedimą „nepaprastu“ tempu, rinkimų iniciatyvą, įstatymo pavestą vietos savivaldybėms, perkėlimą į kompartijos kontroliuojamas organizacijas²⁰; balsavimas, renkant pasiūlytus kandidatus, buvęs visuotinis, lygus, tiesioginis ir slaptas, o tai buvę įmanoma tik vadovaujant kompartijai ir jai glaudžiai kontaktuojant su tarybiniais veiksniais²¹, ir kt.

Pasak M. Römerio, įsitvirtindami valdžioje protarybiniai veiksniai formaliai tebegaliojusią 1938 metų Lietuvos konstituciją stengėsi „interpretuoti pagal naujas sąlygas“ arba jos nuostatas „rekonstruoti naujais konstituciniais precedentaais“. Jis be užuolankų aiškino, kad Lietuvos SSR Aukščiausioji taryba negalinti būti suvereninės galios organu, kaip tai numatanti sovietinė 1940 m. konstitucija, nes ją varžąs nuolatinis kompartijos vadovavimas; tai esąs „tarybinis organas“, kompartija nulemianti ne tik visų lygių sovietų sudėtį, bet ir per sovietus jos kontrolė ir vadovavimas išplečiami visiems sovietiniams valdžios organams; sovietinis konstitucinis režimas apibūdinamas kaip „tiesioginė socialistinė demokratija su kompartijos priežiūros ir vadovavimo prerogatyva“²², t. y. jis tebedėstė iš esmės tas pačias tezes, kurias buvo naudojęs ankstesniuose sovietinio konstitucionalizmo tyrimuose.

M. Römerio teiginiai ir mintys kėlė sovietinių funkcionierių piktinimąsi, palydimą „įžūliai jam daromais priekaištais dėl jo sudarytos valstybinės teisės programos ir objektyvaus dėstyto“²³. Neatsilikio ir studentai komjaunuoliai, skūsdamiesi profesoriumi, esą negirdintys panegirikos SSRS valstybinei santvarkai²⁴.

Pažymėtina, kad tam tikrą mokslinį profesinį M. Römerio domėjimąsi sovietine konstitucine teise, kaip realiai egzistuojančiu reiškiniu, rodė keletas jo dar nepriklausomybės laikotarpio darbų²⁵. Tačiau, patyręs sovietinę realybę, M. Römeris prisipažino, iki su ja pats nesusidūręs, jai kiek simpatizavęs, bet įsitikinęs, kad tai esanti ne revoliucijos ir ne masių aktyvumo, o tik organizuotos klikos diktatūra²⁶.

¹⁶ RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 21, 24, 25, 27.

¹⁷ RÖMER, M. Dziennik, t. 37 <...>, lap. 334.

¹⁸ *Lietuvos TSR valstybinė teisė: Prof. M. Römerio 1940–1941 m. m. skaitytų paskaitų konspektai*, 1 d. Red. A. Šidlauskas. Neoficialus leidinys. Vilnius: Vilniaus universiteto studentų teisininkų būrelis, 1941; RÖMERIS, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, d. I. Red. A. Janulaitis. Kaunas 1937.

¹⁹ Universiteto rektorius prof. M. Römerio kalba 1937.II.16 d. Universiteto tarybos iškilmingajame posėdyje, *VD universiteto žinios*, 1937, nr. 1–5, p. 7.

²⁰ RÖMERIS, M. *1940/41 mokslo metų Lietuvos konstitucinės teisės programa* [be v. ir m.], p. 4.

²¹ *Lietuvos TSR valstybinė teisė: Prof. M. Römerio 1940–1941 m. skaitytų paskaitų konspektai*, 2 d. Red. A. Šidlauskas. Neoficialus leidinys. Vilnius: Vilniaus universiteto studentų teisininkų būrelis, 1941, p. 10.

²² Ten pat, p. 10, 16, 21.

²³ Didžiai gerbiamieji fakulteto tarybos nariai. Rankraštis. *Asmeninis J. Bulavo archyvas*. Tekstas, spėtina, parengtas VU Teisės mokslų fakulteto dekanu doc. S. Žakevičiaus 1943 m. sausyje.

²⁴ BIRŽIŠKA, M. Prof. Mykolas Römeris <...>, p. 556.

²⁵ Pvz. RÖMERIS, M. *Svarbiausios valstybės problemos italų fašizme ir sovietuose*. Kaunas, 1933; RÖMERIS, M. *Sovietų naujoji 1936 metų konstitucija*. Kaunas, 1938.

²⁶ SAWICKI, J. Mykolas Römeris <...>, p. 71–72.

Asmeninis jo požiūris šiuo klausimu Dienoraščio puslapiuose išsakytas aiškiai: „Grazūs šūkliai, puikios idėjos, forma sukonstruota popieriuje idealiai, bet tikrovė su tuo neturi nieko bendra. Visur ir visokios neapykantos kibirkštelių kurstymas, naikinimo ir dezorganizacijos kultas kūrybos ir konstrukcijos pretekstu, vergija, bet kokios individualybės paniekimas.“²⁷ Tvirtai laikydamasis mokslo nešališkumo principo, tokio nusistatymo M. Römeris laikėsi ir sovietinės konstitucinės teisės tyrimuose, nevengdamas konstatuoti pavienių jos elementų demokratinio pobūdžio, nors tiesiai pažymėjo, kad, gerai žinodamas sovietinės santvarkos trūkumus, jis nesąs tos santvarkos šalininkas²⁸.

Prasidėjusios sovietinės okupacijos metais M. Römeris nenutraukė mokslinio darbo. Tęsdamas dar nepriklausomybės laikais pradėtą monografinį „Lietuvos konstitucinės teisės paskaitų“ variantą, jis užbaigė antrąją veikalo dalį, apimančią medžiagą nuo 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucijos priėmimo iki 1928 metų Konstitucijos teisinės analizės, jos rankraštis išsaugotas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje²⁹. Autorius vylėsi, kad jo plunksnos dar laukianti ir trečioji šio veikalo dalis, apimsianti 1938 metų Lietuvos konstituciją ir nepriklausomos Lietuvos Respublikos žūtį 1940 m.³⁰

Paskutiniąja profesoriaus moksline publikacija, išspausdinta jam dar esant gyvam, tapo žurnalo „Kultūra“ puslapiuose³¹ 1940 m. rudenį pasirodęs straipsnis, parengtas pagal netradicinę jo paskaitą, universiteto senato prašymu skaitytą iškilmingame Spalio revoliucijos metinių paminėjimo akte. Joje nebuvo nieko entuziastingo, agitacinio, jokių liaupsų Stalinui, kompartijai ir sovietinei santvarkai, ji aiškiai neatitiko sovietinių standartų, taikomų pranešimams, skaitomiems panašiomis progomis. Prelegentas sugretino liberalią ir socialistinę santvarkas ir išdėstė savo samprotavimus apie tolimą komunizmo perspektyvą. Jis teigė, kad Spalio revoliucija, užsibrėžusi tikslą pasiekti socialinę žmogaus laisvę, buvusi savitu buržuazinių revoliucijų tęsinium, jų giliniu, vertintina trokštančios teisingumo ir laisvės žmonijos kovos epizodu. Tai esąs didelis, sunkus ir dar nežinia, ar sėkmingas eksperimentas. Paskaita priminė ne proginį pranešimą, o filosofinį pamąstymą apie revoliuciją, kaip į visuomenės pastangų siekti teisingesnės socialinės santvarkos, socialinės laisvės, išraišką. Joje atsiribota nuo realybės ir politikos, išvengta demagogiškų deklaracijų, neužsimenama apie Lietuvą, joje susiklosčiusią „revoliucinę“ situaciją ir „istorinę darbo žmonių pergalę“. Čia dėstomos mintys atspindėjo tuometinius prelegento įsitikinimus.

Pranešimas, užtraukęs rimtų komunistinių funkcionierių priekaištų universiteto vadovybei, jos bendruomenei, tapo pavyzdžiu, kaip, išlaikant lojalumą įsigalėjusiai politinei ir visuomeninei tvarkai, esamomis sąlygomis nenusidėti mokslininko sąžinei.

Okupanto nepalankų požiūrį į M. Römerio darbus ir jo asmenį parodė šio nusipelnusio mokslo žmogaus, dar neseniai rinkto Čekoslovakijos mokslo ir meno akademijos, Tarptautinio Prancūzijos revoliucijos instituto nariu bei Rumunijos Karališkojo administracinės teisės instituto nariu korespondentu, okupacinės administracijos šiuo požiūriu ignoravimas savame krašte: komunistų funkcionieriai neleido jo tvirtinti kuriamos sovietinės Lietuvos mokslų akademijos nariu³².

Nepriklausomybės metais buvęs reikalingas ir visų gerbiamas, dabar, kartu su didesnio uolumo nerodančiais kitais vyresnio amžiaus profesoriais M. Römeris jautėsi esąs nustumtas į šešėlį, tarėsi likęs vienišas ir užmirštas. Gyvenimas jo nebedžiugino. Teko susidurti su materialiais nepritekliais – šeimai išlaikyti dabar reikėjo viso nedidelio jo uždarbio, pačiam nebeužteko ir kukliams asmeninėms išlai-

²⁷ RÖMERIS, M. Dienoraštis. Ištraukos. *Kultūros barai*, 1991, nr. 11, p. 79.

²⁸ RÖMERIS, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 1. Valstybė, t. 1. Kaunas, 1934, p. 330.

²⁹ Ši M. Römerio veikalo dalis publikuota: RÖMERIS, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Vilnius: Mintis, 1990. D. 2, p. 143–438.

³⁰ RÖMER, M. *Dziennik*, t. 39. *Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 75-15, lap. 165.

³¹ Skaitytos paskaitos tekstas publikuotas (RÖMERIS, M. Revoliucija ir laisvė. *Kultūra*, 1941, nr. 1) ir tapo paskutiniąja profesoriaus moksline publikacija, paskelbta jam dar esant gyvam.

³² BIRŽIŠKA, M. Prof. Mykolas Römeris <...>, p. 556, 557.

doms. Iš nepriklausomybės metais pavykusių sutaupyti dvidešimties tūkstančių litų, laikytų banke, sovietinė valdžia, pradžioje leidusi periodiškai pasinaudoti ribotomis nedidelėmis sumomis, netrukus ir tai uždraudė, o greitu laiku pinigai buvo nacionalizuoti. Sunkia našta tapo išlaikyti šimto kvadrati- nių metrų butą Vilniuje, o pastangos gauti mažesnę butą nebuvo sėkmingos³³. Nedžiugino ir nebekėlė M. Römerio dvasios taip pat padėtis susvetimėjusiam nacionalizuotame Bagdonišio dvare³⁴. Okupa- cija priminė save kiekviename žingsnyje.

2. Hitlerinė okupacija

Hitlerinę okupaciją, kurios pradžia, stebėdamas pro savo buto Bonifratrų gatvėje Vilniuje langus, fik- savo kaip staigiai pasikeitusį paveikslą – zujančius kariškus automobilius, slenkančias varganas sovie- tų belaisvių ir suimtų žydų kolonas, reprezentacinių rūmų (dab. Prezidentūros) sodelį, kuriame plyšojo vokiečių kareiviai³⁵, – M. Römeris sutiko be entuziazmo. Labiausiai jį piktino ir gąsdino elgesys su žydų tautybės žmonėmis. Asmeninės jo pastabos ir samprotavimai šiuo klausimu ir nuostabą kelian- tis spaudos apie tai tylėjimas tapo beveik kasdiene pirmųjų vokiečių okupacijos dienų Dienoraščio tema³⁶.

Gyvendamas Vilniuje, M. Römeris buvo atskirtas nuo politinio valstybės gyvenimo, vykusio tuo- met dar Lietuvos sostine laikytame Kaune. Slėgė vienatvė ir netikrumas. Šeimą palikęs Bagdoniškyje, ši sunkų, pavojingą ir nepriteklių kupiną laikmetį M. Römeris gyveno vienas. Miestas buvo bombar- duojamas. Kankino žemiškas alkis – pagal maisto korteles valgė kuklius pietus užėjoje, vakarienei namuose tenkinosi bulvėmis. Atėjus vėsiam rudeniui, stokoiant kuro, nešildomame arba menkai šil- domame bute prisidėjo šaltis ir drėgmė. Prislėgtas dvasiškai, pastebimai grėžėsi į Dievą, kas vakarą kryžiaus ženklų laimindamas toli atskirtus brangiausius jam žmones³⁷.

Kurį laiką dar nieko tikra nežinodamas apie naujųjų okupantų nuostatas švietimo srityje, jei uni- versitetas būtų uždarytas, M. Römeris rezgė mintį ieškoti teisėjo darbo³⁸. Apskritai neaiškia ateities viziją sunkino jį ėmusios pasiekti žinios, kad okupacinėse sferose dėl jo profesoriavimo esama abejo- nių: likęs nepamirštas jo vaidmuo Berlynui 1932 m. Hagos tribunole pralaimint Klaipėdos bylą, pri- simintas Klaipėdos krašto 1939 m. praradimui skirtas jo straipsnis „Įvykęs faktas ir teisinė tikrenybė“, publikuotas „Teisės“ žurnale (1939, Nr. 47), vertintas Hitlerio įžeidimu³⁹. Net ir rektoriumi M. Biržiškai M. Römerio padėtis jau atrodžiusi beviltiška, nes pasigirdę dar ir profesoriaus kaltinimai polinkiu į bolševizmą⁴⁰.

Šios nuogirdos žadino karčias M. Römerio mintis, kad jis neįtinkas visiems Lietuvos okupantams. Dabar jis ėmė vaizduotis, jog net aplinkybėms susiklosčius taip, kad jais taptų lenkai, jis ir šių būtų nekenčiamas už kadaise reikštą L. Želigowskio aferos, užgrobian 1920 m. Vilniaus kraštą, kritiką, už jo aneksiją smerkiantį laišką J. Piłsudskui⁴¹, pagaliau – už pernelyg artimus santykius su lietuviais ir tarnavimą Lietuvai...⁴²

³³ RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 12, 14, 15, 53.

³⁴ M. Römerio anketa. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 1, b. 73, lap. 13.

³⁵ RÖMER, M. Dziennik, t. 36. *Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 75-12, lap. 67.

³⁶ Ten pat, lap. 83.

³⁷ Ten pat, lap. 111–113.

³⁸ Ten pat, lap. 86.

³⁹ BIRŽIŠKA, M. Prof. Mykolas Römeris <...>, p. 557; BIRŽIŠKA, M. Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais. *Lietuvos universitetas 1579–1803–1922*. Chicago, 1972, p. 663; RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 229.

⁴⁰ M. Biržiškos 1942 02 22 laiškas Vac. Biržiškai. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 163-256, lap. 10.

⁴¹ RÖMER, M. Do obywatela Józefa Piłsudskiego, naczelnika państwa Polskiego. *Lietuvos mokslų akademijos Vrub- levskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 9-2225.

⁴² RÖMER, M. Dziennik, t. 36 <...>, lap. 109.

Iš darbo M. Römeris tuomet nebuvo atleistas tik įsikišus universiteto vadovybei ir kai kurioms kitoms institucijoms⁴³, taip pat Teisininkų draugijai, pasiuntusiai generaliniams tarėjams P. Kubiliūnui ir P. Germantui-Meškauskui memorandumą, pasirašytą keleto dešimčių Lietuvos teisininkų – teisėjų, advokatų, prokurorų⁴⁴. M. Römeriui buvo pakenkta bent jau tiek, kad, pakartotinai išrinktas į pertvarkomą Lietuvos mokslų akademiją, jis ir vėl kur nors kažkam užkliuvo ir į ją nebuvo įleistas⁴⁵.

Likęs 1941 m. spalįje atnaujinusiame savo darbe Vilniaus universitete, M. Römeris jau suprato, kad, net ir bjaurėdamasis mokslo žmogaus priklausymu nuo konjunktūros, privalės peržiūrėti savo paskaitas, saugosis jose minčių, galinčių nepatikti vokiečiams⁴⁶. Vengiant juos erzinti, apskritai atsakyta Lietuvos 1918–1940 m. konstitucinės teisės kurso, tenkinamasi tik bendrąja konstitucine teise, taip pat integraliu konstitucinės ir administracinės teisės kursu ekonomistams⁴⁷.

Kankinamas abejonių dėl mokslinio darbo okupacijos sąlygomis perspektyvų, M. Römeris 1941 m. rudenį generalinio tarėjo teisingumui M. Mackevičiaus buvo paprašytas parengti referatą apie Lietuvoje padarytus sovietinius konstitucinius pertvarkymus, turėjusį virsti stambesnės studijos, sumanytos pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno ir skirtos sovietmečio Lietuvos valstybės problemoms, dalimi⁴⁸.

Priėmęs pasiūlymą, M. Römeris rimtai įniko į darbą, kasdien jam skirdamas po keletą valandų. Bibliotekoje išstudijavęs esamą medžiagą apie Lietuvos sovietizacijos eigą nuo sovietų įžengimo į Lietuvą iki jos inkorporavimo į Sovietų sąjungą ir sovietinės konstitucijos paskelbimo, paneigiančią sovietų primetamą legendą, neva Lietuva sovietiniu keliu pasukusi savo noru, jis ėmė rašyti politinę teisinę studiją. Galvojo neprieštarausiųjų ir jos paskelbimui, nors kiek baiminosi netenkinti užsakovų objektyviu moksliniu jos pobūdžiu⁴⁹.

Jau lapkričio pradžioje darbas buvo baigtas, kartu išsakytas pageidavimas neminėti, jei jis būtų skelbiamas, jo užsakymo fakto⁵⁰. Autoriaus manymu, studijoje jam pavykę parodyti sovietų vykdytą revoliucijos inscenizaciją, primenančią marionečių teatro vaidinimą ar politinį vaikų lėlių spektaklį.

Tąkart M. Römerio darbas universitete truko neilgai: metams baigiantis smarkiai sušlubavo sveikata – staigiai sutriko širdies darbas, ėmė tinti kojos, pasidarė sunku vaikščioti, per trumpą laiką neteko šešiolikos kilogramų svorio – ir, gydytojams nustačius širdies raumens uždegimą ir jų įsiskaidymą rekomenduotas, nuo gruodžio 10 d. paskaitas nutraukė⁵¹. Bagdoniškyje rūpestingai prižiūrimas ir slaugomas ėmė kiek taisytis, bet ištiko nauja nesėkmė: 1942 m. vasario mėnesį nušalo kojas, atsivėrė žaizdos, vėl jį grąžinusios į patalą⁵². Prie viso to, didelį rūpestį kėlė sparčiai silpstantis regejimas: nustojo matyti dešine akimi, kairioji buvo geresnė, bet ir ji rodė drumstą vaizdą. Tik gegužę pagaliau grįžo į Vilnių, kuriame, baigdamas mokslo metus, per tris savaites sutrumpintai studentams išdėstė pavasario semestru numatytą kurso dalį ir priėmė įskaitą⁵³.

⁴³ SAWICKI, J. Mykolas Römeris <...>, p. 72.

⁴⁴ RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 313.

⁴⁵ Ten pat, lap. 314; BIRŽIŠKA, M. Prof. Mykolas Römeris <...>, p. 557.

⁴⁶ RÖMER, M. Dziennik, t. 36 <...>, lap. 107.

⁴⁷ RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 115, 124.

⁴⁸ Ten pat, lap. 109; STRAVINSKAS, P. *Raštai ir credo* <...>, p. 84.

⁴⁹ RÖMER, M. *Dziennik*, t. 38, lap. 116, 117.

⁵⁰ Ten pat, lap. 124.

⁵¹ RÖMER, M. Dziennik, t. 38, lap. 139–140; *Vilniaus universiteto rektorius 1942 02 07 raštas švietimo generaliniam tarėjui. Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 2, b. 734, lap. 4.

⁵² M. Römerio 1942 03 24 laiškas A. Janulaičiui. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 267-792, lap. 54.

⁵³ M. Römerio 1942 06 24 laiškas V. Biržiškai. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 163-522, lap. 3.

Naujų 1942–1943 mokslo metų pradžios M. Römeris laukė neramiai, žinojo, kad šeima liksianti Bagdoniškyje, o bombarduojamame šaltame ir tamsiame karo metų mieste vėl jam teks gyventi vienišam, stokojant elementarių patogumų⁵⁴. Vis dėlto spalį prasidėjusios paskaitos pragiedrino nuotaiką – profesorius gavo pasidžiaugti, priešingai prognozėms, pirmakursių auditoriją buvus pilną: vokiečiams reikalaujant, kad abiturientai prieš studijas bent metus būtų padirbėję, auditorijas, paraginti universiteto ir lietuvių visuomenės, užpildė vyresnio amžiaus žmonės, įvairių įstaigų tarnautojai – tai vertinta patriotine tautiečių pareiga⁵⁵. Šiuo sukretimų metu, M. Römerio pastebėjimu, studentai surimtėję, neLIKę prieškarinio jų lengvabūdiškumo, kiekvienas jautęs padėties rimtumą bei savo atsakomybę tautai ir kraštui⁵⁶.

Deja, sveikatos problemos ir toliau profesoriaus neapleido: sparčiai silpstant regėjimui, 1942 m. gruodyje Vilniuje jam atlikta kataraktos operacija, po kurios trumpam – iki 1943 m. vasario – medicininės reabilitacijos jis ir vėl išvyko į Bagdoniški⁵⁷. O jau kovo 17 d. rytą studentams renkantis pas jį į butą kolokviumui, kažkas iš atėjusiųjų pranešė universiteto rūmus esant vokiečių kareivių apsuptus ir užantspauduotus⁵⁸ – žlugus okupantų viltims į savo karinę mašiną įtraukti Lietuvos jaunimą, universitetas tądien okupantų buvo uždarytas.

Tapęs Vilniuje nebereikalingas, profesorius ir vėl, šįsyk neterminuotai, iki nacių okupacijos pabaigos, išvyko į kaimą, kuriame bent jau pragyvenimas nekėlęs sunkiai įveikiamų sunkumų.

Tokiu būdu akademiniam darbui per trejus nacių okupacijos metus M. Römeris turėjo galimybę atsidėti iš viso vos pusmetį. Juo neužimtą laiką jis mėgino bent kiek kompensuoti individualiai tęsiamu moksliniu darbu.

Įžvelgęs reikalą nušviesti sovietų priemonių Lietuvai inkorporuoti į Sovietų sąjungos sudėtį problematiką, M. Römeris savo iniciatyva pratęsė prieš kurį laiką užsakytąjį darbą apie Lietuvos sovietizaciją, šioje darbo fazėje sutelkdamas dėmesį Lietuvos, paskelbtos sąjungine Sovietų sąjungos respublika, teisinės padėties 1940 metų analizei. Studiją, jo pavadintą „Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas“, baigė 1944 m. pavasarį.

Tai buvo pirmoji mokslinė istorinė-teisinė studija, skirta 1940 metų vasaros įvykių Lietuvoje bei Lietuvai primestos sovietinės konstitucijos mokslinei analizei ir jai vertinti. Leidėjų pavadinta „Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.“, autorių pridengus kriptonomu „X.Y“, ji lietuvių pabėgėlių nuo sovietinės invazijos dėka atsirado Vokietijoje, kurioje 1949 m. pirmą kartą buvo publikuota, o po keturiasdešimties metų (1989), jau įsibėgėjęs vadinamajai *perestroikai*, taip pat ir Lietuvoje. Pažymėtinas čia jai rodytas išskirtinis dėmesys – kitais metais ji pakartotinai išleista viena knyga su to paties autoriaus „Lietuvos konstitucinės teisės paskaitomis“, o po dešimtmečio – dar ir atskiru pakartotiniu leidiniu⁵⁹.

Šiuo darbu M. Römeris pratęsė ir vainikavo savo sovietologinio turinio tyrimus.

Svarbią reikšmę, moksliskai nagrinėjant Lietuvos inkorporavimo į Sovietų sąjungą 1940 m. vasarą procesą, turi M. Römerio tezė apie jėgos vaidmenį valstybių tarpusavio santykiuose: jis pabrėžė būtinumą, vertinant Lietuvos sovietizaciją, vadovautis principine bendro pobūdžio nuostata, kad, kiekvienai nedidelei valstybei patekus į stambaus kaimyno karinę dispoziciją, visa, kas vyksta pirmojoje, ima priklausyti

⁵⁴ RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 284.

⁵⁵ Ten pat, lap. 313.

⁵⁶ Ten pat, lap. 314; BIRŽIŠKA, M. Prof. Mykolas Römeris <...>, p. 557.

⁵⁷ RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 284.

⁵⁸ BIRŽIŠKA, M. Prof. Mykolas Römeris <...>, p. 557; BIRŽIŠKA, M. Vilniaus universitetas <...>, p. 663.

⁵⁹ X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Rankraščio teisėmis. Augsburgas, 1949; RĖMERIS, M. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941. Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas.* Vilnius: Litanus, 1989; RĖMERIS, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos.* Vilnius: Mintis, 1990 (Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas, p. 441–496); RÖMERIS, M. *Lietuvos sovietizacija 1940 metais. Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas.* Vilnius: MRU, 2011.

syti nuo išorinio antrosios diktato, todėl šiuo atveju netenkančios pagrindo visokios kalbos apie natūralią evoliuciją ir teisę⁶⁰. Sovietinei kariuomenei birželio 15 d. peržengus Lietuvos valstybės sieną, Lietuvos teritorija, „bent kariniu atžvilgiu, jau iš karto tapo įjungta į Sovietų pajėgų disponuojamą teritoriją“⁶¹. Iš to M. Römeris darė išvadą, kad Lietuvos sovietizacija buvusi „ne pačios Lietuvos evoliucijos padarinys, bet svetimų, nuslopinusių Lietuvos valstybę, pajėgų darbas, kuriam buvo paruošta tam tikra neva pačios Lietuvos aktų inscenizacija, o kuris iš tikrųjų rėmėsi brutalia, į Lietuvos teritoriją įvesta ginkluota jėga“⁶², t. y. griovė pagrindinį sovietinės propagandos tvirtinimą apie tariamų vidinių Lietuvos politinių procesų rezultata, apie čia tariamai įvykusią revoliuciją.

Komunistinės propagandos sumetimais, Lietuvos inkorporavimo į Sovietų sąjungos sudėtį eigą, paremtą smurto ir agresijos aktais, pasistengta, pasak M. Römerio, pridengti tariamai laisvais, ne sovietinės valstybės, bet pačios Lietuvos teisės aktais. Tam tikslui tikusi okupacijos išvakarėse galiojusi 1938 metų Lietuvos Konstitucija, politinės galios maksimumą, tame tarpe teisę keisti ministrų kabineto sudėtį, paleisti seimą ir net leisti įstatymus sutelkusi „vadovaujančio valstybei“ Respublikos prezidento rankose.

Susiklosčiusioje situacijoje formaliai, žvelgiant tik į konstitucijos raidę, vyriausybės pakeitimas birželio 17 d., po to, kai prezidento A. Smetonos pasitraukimas į užsienį buvo interpretuotas atsistatydinimu iš pareigų, vykęs konstitucijos nustatyta tvarka. Iš tiesų, pagrindinį prieštaravimą konstitucijai M. Römeris šiame epizode įžvelgė tai, kad, Lietuvai patekus į svetimos valstybės karinę ir politinę dispoziciją, ji nustojo buvusi nepriklausoma ir suvereni, jos „vyriausybės“ galia veikti buvo gauta iš svetimos valdžios⁶³.

Suverenaus Lietuvos šeimininko ir jos likimo sprendėjo vaidmenį okupantai pavedė *pseudo* demokratių rinkimų ritualu maskuojamam, o iš tikrųjų kompartijos nuožiūra sudarytam marionetiniam „liaudies“ seimui, nors, kaip pažymėjo M. Römeris, pagal formaliai tebegaliojusią 1938 metų Lietuvos Konstituciją, pagal kurios nuostatas, vykdydama prosovietines akcijas, demonstratyviai rėmėsi J. Paleckio „liaudies vyriausybė“, seimas tebuvęs tarnybine, įsteigtosios teisinės, bet ne suvereninės valdžios institucija, besinaudojančia gana ribota kompetencija ir žymiu mastu priklausančia nuo valstybės prezidento⁶⁴. Todėl ir „liaudies seimo“ deklaracijos nebuvusios pačios Lietuvos socialinių jėgų, jos „liaudies valios“ teisiniu padariniu: jų pasirodymą lėmusi sovietų sumanytoji ir tiksliai įgyvendinta politika⁶⁵.

M. Römerio pastebėjimu, taip pat ir baigiamasis Lietuvos inkorporavimo į Sovietų sąjungos sudėtį aktas buvęs atliktas ne bet priekaištų: SSRS, kaip federacinės valstybės, gyvavimas formaliai esąs grindžiamas jos subjektų sutartimi, bet Lietuvos aneksiją teisiškai įforminęs Sąjungos Aukščiausiosios tarybos išleistas įstatymas⁶⁶, Lietuvai nepalikęs galimybės net simboliškai daryti įtaką būsimiems jos santykiams su Sovietų sąjunga.

Sovietinę 1940 metų konstituciją, okupanto primestą aneksuojamai Lietuvai, M. Römeris įvardijo ne tikra, o tariama, jo paprastai rašomą kabutėse. M. Römeris pažymėjo, kad „Lietuvos Tarybų Socialinė Respublika“ Sovietų sąjungos sudėtyje buvusi „marionetine politinio vaikų teatro valstybe“, „nei jos ‚Konstitucija‘ nebuvo jos konstitucija, nei jos ‚teisė‘ ir ‚kompetencija‘ nebuvo jos teisė ir jos kompetencija. Taip pat ir ‚jos organai‘ buvo Kompartijos, bet ne jos organai. Nes ir ji pati turėjo tiktai popierinį gyvenimą, o politinėje veiklojoje tikrenybėje neegzistavo kaip ‚valstybė‘, net kaip federacijos narys, kaip ‚štatsfragmentas‘. Ji paskendo komunistų valdomoje Sovietų valstybėje kaip jos dalinys“⁶⁷.

⁶⁰ Ten pat, p. 13.

⁶¹ Ten pat, p. 17.

⁶² Ten pat, p. 70.

⁶³ Ten pat, p. 17–19.

⁶⁴ Ten pat, p. 20.

⁶⁵ Ten pat, p. 36–38.

⁶⁶ Ten pat, p. 43–44.

⁶⁷ Ten pat, p. 70.

Neabejotinai pagrindinis M. Römerio mokslinis veikalas, pradėtas rašyti dar 1929 m., tęstas, kiek leido sąlygos, sunkiais karo metais, bet taip ir likęs neužbaigtas, buvo kapitalinis daugiatomis veikalas „Valstybė ir jos konstitucinė teisė“.

Iki okupacijos spėjo pasirodyti du pirmosios veikalo dalies „Valstybė“ tomai ir antrosios dalies „Konstitucinės institucijos“ tomas „Suverenitetas“, okupacijų metais Romeris daugiausia dirbo prie trečiosios dalies „Valstybės formos ir konstituciniai režimai“ tomo, pavadinto „Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai“. Įvairiu metu daryti įrašai Dienoraštyje, taip pat privati jo korespondencija su kolegomis bei kiti šaltiniai rodo dėl prasidėjusios Lietuvos okupacijos labai pasunkėjusias darbo sąlygas. Sovietmečiu, pasak M. Römerio, dėl sovietinio teisės mokslo sudogminimo, nepakantumo jokiems nukrypimams, tenkinimosi vien tik oficialiai pripažintų autoritetų nužymėta linija, monografinių darbų rašymas apskritai tapęs neįmanomu⁶⁸. O ir vėliau jis pažymėjo, kad moksliniam darbui rankos nekylančios, nes nežinia, ar autoriaus išmąstyta produkcija būsianti reikalinga, ar ja kas susidomės, bet prisipažino po truputį rašęs, tiesa, ne spaudai, o archyvui⁶⁹. Džiaugėsi Vilniuje net turįs darbui kampelį – belangį vonios kambarėlį savo bute, kuriame galįs, nesirūpindamas langų užtemdymu, žibinti šviesą ir skaityti⁷⁰. Viename savo 1943 m. rudens laiškų jis pažymėjo truputį užsiimęs mokslo darbu, kuris veikia esantis šio darbo imitacija: įvairiais priedais papildantis iš esmės jau užbaigtą veikalą apie valstybės santvarkos formas, perrašinėjās rankraštį rašomąja mašinėle ir jau pusėtinai ją įvaldęs⁷¹. Šį savo užsiėmimą M. Römeris lygino su viduramžių vienuolio metraštininko triūsu – be realesnių perspektyvų paskelbti jo rezultatus⁷².

Pagaliau 1944 m. pavasarį jis konstatavo šį tomą užbaigęs ir vylėsi, kaip jau buvo pasielgęs su „Lietuvos konstitucinės teisės paskaitų“ antrąja dalimi, vieną jo egzempliorių įteikti universiteto bibliotekos Rankraščių skyriui, o kitą – buvusiam savo asistentui, kad tie darbai sulauktų tinkamesnių laikų⁷³.

Beje, daugiau nei po pusšimčio metų Vilniaus universiteto bibliotekoje iš tiesų aptiktas minėto M. Römerio rankraščio „Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai“, kiek įmanoma tankiai, aiškiai branginant popierių, rašomąja mašinėle parašytas 95 puslapių tekstas, vietomis taisytas ranka, kuris, galima manyti, ir yra M. Römerio minėta jau užbaigto veikalo redakcija, analizuojanti daugybę XX a. pirmos pusės konstitucinių realijų. Tik tuomet šis rankraštis išvydo dienos šviesą⁷⁴.

M. Römerio veikalas „Valstybė ir jos konstitucinė teisė“ greta kitų jo darbų duoda pagrindą autorių laikyti Lietuvos konstitucinės teisės mokslo tėvu.

Dar neseniai veržėsis į gimtinę, bet netrukus priverstas joje užsibūti net pusantrų metų, M. Römeris jautėsi išmuštas iš vėžių. Atitrūkęs nuo įprasto darbo, nuo akademinio gyvenimo, draugų ir kolegų, laiške A. Janulaičiui jis rašė, kad gyvenimas sodžiuje esąs nuobodus⁷⁵. Nors ir mylėjo kaimą, ūkininkavimą jis nelabai išmanė, tad ūkiu rūpinosi žmona, o pats sunkiai išgyveno netikėtai iškilusių bedarbystę ir dažnai būdavęs be nuotaikos⁷⁶. Dienoraščiu jis guodėsi nežinąs, „ar kada nors mano gy-

⁶⁸ RÖMER, M. Dziennik t. 38 <...>, lap. 15.

⁶⁹ Ten pat, lap. 107.

⁷⁰ Ten pat, lap. 84.

⁷¹ M. Römerio 1943 10 20 laiškas A. Janulaičiui. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 267–792, lap. 55.

⁷² RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 385.

⁷³ RÖMER, M. Dziennik, t. 39 <...>, lap. 165.

⁷⁴ RÖMERIS, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 3. Valstybės formos ir konstituciniai režimai. Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai. Vilnius: MRU, 2008.

⁷⁵ RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 229.

⁷⁶ M. Biržiškos 1942 02 22 laiškas Vac. Biržiškai. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 163–256, lap. 10.

venimas buvo nemalonesnis kaip dabar. Bergždžias ir liūdnas, bespalvis, praradęs bet kokią galią. Kad neturėčiau pareigų šeimai ir meilės jai, norėčiau mirties kaip išganymo⁷⁷. Neviltis buvo tokia, kad net ir nuo jaunystės metų nusistovėjusiam tokiam kasdieniam rūpesčiui kaip skrupulingas Dienoraščio rašymas ne visada užteko nuotaikos ir valios, tai rodo neįprastai gausūs tušti to meto jo lapai. Nuotaiką praskaidrindavo nebent reisykiais aplankyti užklystantys buvę studentai ar iš netolimų apylinkių kilę kolegos, pasidalydavę turimomis naujienomis⁷⁸.

Su kaimo žmonėmis, kaip visada, M. Römeris noriai bendravo ir palaikė gerus draugiškus santykius. Dar baigiantis 1941 m. vasarai, nenorėdamas nuskriausti savo kaimynų, kuriems sovietų valdžia iš Bagdonišio dvaro buvo atrėžusi žemės, M. Römeris su jais sąžiningai atsiskaitė už įdėtą darbą ir padarytas išlaidas⁷⁹.

Tikru šio niūraus gyvenimo laikotarpio šviesuliu M. Römeriui tapo trys dukros, gimusios karo išvakarėse ir karo bei okupacijų metais.

M. Römerį džiugino žmona Jadvyga, pasak jo, sugebanti taikiai sugyventi su bažnyčia ir todėl galinti naudotis šiuo nusiramino šaltiniu. Pačiam siekti panašių santykių, jo manymu, kelių užkirtęs gyvenimas poroje, neturint tam bažnyčios palaiminimo: jis samprotavo, kad pagal katalikų doktriną, nepripažįstančią ištuokos akto, tebegaliojanti buvusi 1909 m. sudaryta, bet realiai vos penkis mėnesius tetrukusi bažnytinė jo santuoka, kad jo gyvenimas šeimoje, sukurtoje civilinės metrikacijos tvarka, be moterystės sakramento, katalikų bažnyčios laikomas nuodėme, dėl kurios, norint gauti jos atleidimą, jam tektų gailėtis ir Jadvygos atsisakyti, nors tikrovėje toji „nuodėmė“ esanti didžiausias gėris ir didžiausia Dievo palaima⁸⁰.

3. Paskutinis stabtelėjimas Vilniuje

Niūrių minčių slegiamas, naujajame 1944 metų sveikinime ilgamečiam draugui ir kolegai A. Janulaičiui M. Römeris linkėjo, kad ateinantys metai atneštų taiką, bet tikėtai „gerą taiką“, nes „kol vyksta karas, tol mes dar galime tikėtis ko nors geresnio, o jeigu taika būtų bloga, tai blogybė jau būtų stabilizuota“. Jis teigė tikintis geresnio rytojaus aušra, nors sukrėtimas ir persilaužimas esantys tokie stiprūs, kad „laimingesnio rytojaus diena neišvengs dar audros“⁸¹.

Raudonosios armijos lavinai nužius į Vakarus, senokai kankinusi įprasto akademinio gyvenimo nostalgija bei įsitikinimas, kad Bagdoniškis nebeteikia jokių perspektyvų, padarė savo: vos ėmus atsikurti Vilniaus universitetui, nepaisydamas sumenkusios sveikatos, spalį M. Römeris išsirengia į to meto sąlygomis ilgą ir sunkią kelionę, į nuniokotą Vilnių⁸². Dabar, jo įsitikinimu, ilgam, todėl vežasi ir šeimą – žmoną ir mažametes dukras, gabenasi, kiek pajėgia, knygas ir rankraščius⁸³.

M. Römeriui vėl pavesta vadovauti Valstybinės teisės katedrai, o trūkstant žmonių, jis laikinai skiriamas dar ir Tarptautinės teisės katedros globėju⁸⁴. Šįkart jis imasi skaityti jam kur kas artimesnį vadinamąjį buržuazinių šalių valstybinės teisės kursą⁸⁵, o Lietuvos valstybinės teisės kursas dabar apskritai

⁷⁷ RÖMER, M. Dziennik, t. 39 <...>, lap. 14.

⁷⁸ RÖMER, M. Dziennik, t. 38 <...>, lap. 313.

⁷⁹ Ten pat, lap. 314; BIRŽIŠKA, M. Prof. Mykolas Römeris <...>, p. 557.

⁸⁰ RÖMER, M. Dziennik <...>, t. 39, lap. 72.

⁸¹ M. Römerio 1943 12 29 laiškas A. Janulaičiui. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 267–792, lap. 56.

⁸² RÖMERIS, M. Dienoraštis. Ištraukos. *Kultūros barai*, 1991, nr. 3, p. 76–77.

⁸³ M. Römerio 1944 10 06 pareiškimas Universiteto rektoriui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 2, b. 734, lap. 18.

⁸⁴ VU Teisės m. f-to tarybos 1944 10 17 pos. protokolai. *Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. R-856, ap. 18, b. 1, lap. 4.

⁸⁵ VU Teisės m. f-to tarybos 1944 10 24 pos. protokolai, <...>, lap. 8.

nebuvo numatytas, kaip sudarantis sąlygas mėgautis buvusiu valstybingumu. Bet tikėdamas sovietų valdžios Lietuvoje laikinumu, tikėjosi tęsti Lietuvos konstitucinės teisės raidos mokslinius tyrimus⁸⁶.

Didžiųjų sukrėtimų metais M. Römeris nusiramino šaltinį įžvelgė religijoje. Dienas leidamas Bagdoniškyje, profesorius bendravo ir palaikė draugiškus santykius su savo – Kriaunų – parapijos klebonu kunigu P. Raščiumi, o grįžęs į Vilnių, 1944 m. rudenį, vedinas vyresniosiomis dukromis, lankydavosi Šventųjų Jonų bažnyčioje⁸⁷.

O visuomenėje tvyrojo niūri aplinka, ypač kurstoma Lietuvoje sovietų valdžios atnaujinto raudonojo teroro, kai kasdien iš lūpų į lūpas sklido žinios apie naujus areštus Vilniuje ir „niekas nėra tikras dėl dienos, nei valandos, niekas nesijaučia saugus“⁸⁸. Jie netruko atsiristi iki universiteto, tiesiogiai palietė Teisės mokslų fakultetą, kurio bendruomenę sukrėtė Kriminalistikos katedros vedėjo profesoriaus V. Jurgučio ir grupės kitų universiteto mokslininkų 1945 m. vasario 2 d. areštas. Teroro atmosfera neišvengiamai pašiurpino ir negalėjo neveikti likusiųjų nuotaikos ir fizinės būsenos.

Senokai negalavęs, skundęsis širdimi, dabar M. Römeris fiziškai palūžo. Tomis dienomis Dienoraštyje jis pažymėjo jaučiausias vis blogiau, naktimis progresuojanti nemiga, stiprėjantis kojų tinimas, širdis plakanti nelygiai, kartais tarsi visai stojanti, jaučiantis skausmą priekinėje juosmens dalyje, ypač vaikstant. Nuojauda jam kuždėjo, kad „dideliais žingsniais ateina mirtis“, teigė pats jos nebijantis, bet rūpinti šeima, kuriai jaučiausias vieninteliu pragyvenimo šaltiniu⁸⁹. Šios būsenos jis rašo laišką kolegai profesoriui P. Pakarkliui: rimtam mokslo žmogui, nors dar palyginti mažai pažįstamam, norįs patikėti svarbiausius gyvenimo reikalus, kuriais pats nebegalėsias pasirūpinti: „Mano jėgos eina silpnyn, širdies liga plečiasi, gydymas, kaip stebiu, nepajėgia jos sustabdyti, ir aš jaučiu artėjančią mirtį...“⁹⁰

Laiško M. Römeris neužbaigė. Prasidėjus priepoliui, jis buvo skubiai išgabentas į Raudonojo kryžiaus ligoninę. Padėti jau niekas nebeįstengė – 1945 m. vasario 22 d., eidamas 65-uosius metus, profesorius M. Römeris mirė.

Kuklios buvo tos karo meto, kasdien reikalaujančio tūkstančių žmonių gyvybių, laidotuvės. Prie kapo duobės Rasose velionis apibūdintas kaip mokslininkas, gabus ir darbštus žmogus, mylėjęs mokslą ir mokslą mylėjusius žmones, įsigijęs didžiausią žinių bagažą, parašęs daugybę mokslinių darbų...⁹¹ Tuomet visi suprato, kad gausius jo nuopelnus okupanto valia nustojusiai egzistuoti Lietuvai kiekvienam verčiau prisiminti tylomis...

Išvada

Nepaprastai sudėtingomis karo ir prasidėjusių Lietuvos okupacijų sąlygomis, jau pasiekęs solidų amžių ir silpstančios sveikatos M. Römeris rado savyje jėgų iki mirties tęsti, stengdamasis likti ištikimas mokslo objektyvumo reikalavimui, akademinę veiklą, nutrūkusią tik vokiečių okupacinei administracijai universitetą uždarius, toliau rašė mokslo veikalus ir rūpestingai globojo jauną savo šeimą.

⁸⁶ SAWICKI, J. Mykolas Römeris <...>, p. 57, 74.

⁸⁷ PATAČKAS, A. [Mykolas Römeris amžininkų atmintyje] <...>, p. 227.

⁸⁸ RÖMERIS, M. Dienoraštis. Ištraukos. *Kultūros barai*, 1991, nr. 4, p. 74.

⁸⁹ Ten pat, p. 75.

⁹⁰ M. Römerio nebaigto laiško P. Pakarkliui fotokopija. *Nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 130-1959.

⁹¹ P. Pakarklio kalba, pasakyta prie M. Römerio kapo duobės. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 129-997, lap. 2.

LITERATŪRA

Archyvinė medžiaga

1. M. Römerio 1940 07 07 laiškas V. Biržiškai. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 163-521.
2. M. Römerio 1942 03 24 laiškas A. Janulaičiui. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 267-792.
3. M. Römerio 1942 06 24 laiškas V. Biržiškai. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 163-522.
4. M. Römerio 1943 10 20 laiškas A. Janulaičiui. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 267-792.
5. M. Römerio 1943 12 29 laiškas A. Janulaičiui. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 267-792.
6. RÖMER, M. Do obywatela Józefa Piłsudskiego, naczelnika państwa Polskiego. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 9-2225.
7. RÖMER, M. Dziennik, t. 36–39. *Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 75, saug. vien. 12–15.
8. M. Römerio anketa. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 1, b. 73.
9. M. Römerio „Asmens lapelis kadrams registruoti“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-762, ap. 2, b. 494.
10. M. Römerio nebaigto laiško P. Pakarkliui fotokopija. *Nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 130-1959.
11. M. Römerio 1944 10 06 pareiškimas Universiteto rektoriui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 2, b. 734.
12. M. Biržiškos 1942 02 22 laiškas Vac. Biržiškai. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 163-256.
13. Didžiai gerbiamieji fakulteto tarybos nariai. Rankraštis. *Asmeninis J. Bulavo archyvas*.
14. LTSR švietimo liaudies komisaro 1940 12 20 įsakymo nuorašas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 1, b. 27.
15. P. Pakarklio kalba, pasakyta prie M. Römerio kapo duobės. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 129-997.
16. Vilniaus universiteto rektoriaus 1942 02 07 raštas švietimo generaliniam tarėjui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 2, b. 734.
17. VU senato 1940 12 01 pos. protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-856, ap. 1, b. 33.
18. VU Teisės m. f-to tarybos 1944 10 17 ir 10 24 pos. protokolai. *Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. R-856, ap. 18, b. 1.

Specialioji literatūra

19. RĖMERIS, M. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941. Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas*. Vilnius: Lituanus, 1989.
20. RĖMERIS, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Vilnius: Mintis, 1990.
21. [RĖMERIS, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Rankraščio teisėmis. Augsburgas, 1949.
22. RĖMERIS, M. *Lietuvos sovietizacija 1940 metais. Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas*. Vilnius: MRU, 2011.
23. RĖMERIS, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. D. 1. Red. A. Janulaitis. Kaunas, 1937.
24. RĖMERIS, M. *Sovietų naujoji 1936 metų konstitucija*. Kaunas, 1938.
25. RĖMERIS, M. *Svarbiausios valstybės problemos italų fašizme ir sovietuose*. Kaunas, 1933.
26. RĖMERIS, M. Revoliucija ir laisvė. *Kultūra*, 1941, nr. 1.
27. RĖMERIS, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*. D. 1. Valstybė, t. 1. Kaunas, 1934.
28. RĖMERIS, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*. D. 3. Valstybės formos ir konstituciniai režimai. Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai. Vilnius: MRU, 2008.

29. Universiteto rektorius prof. M. Römerio kalba 1937.II.16 d. Universiteto tarybos iškilmingajame posėdyje. *V/D universiteto žinios*, 1937, nr. 1–5.
30. RÖMERIS, M. Dienoraštis. Ištraukos. *Kultūros barai*, 1991, nr. 3, 4, 9, 11.
31. Iš M. Römerio dienoraščio. *Teisė – visuomeninė vertybė*. Vilnius, 1988.
32. RÖMERIS, M. *1940/41 mokslo metų Lietuvos konstitucinės teisės programa* [be v. ir m.].
33. *Lietuvos TSR valstybinė teisė*: Prof. M. Römerio 1940–1941 m. m. skaitytų paskaitų konspektai, 1–2 d. Red. A. Šidlauskas. Neoficialus leidinys. Vilnius: Vilniaus universiteto studentų teisininkų būrelis, 1941.
34. BIRŽIŠKA, M. Prof. Mykolas Römeris. Iš *Tremties metai*. Tübingen, 1947.
35. BIRŽIŠKA, M. Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais. Iš *Lietuvos universitetas 1579-1803-1922*. Chicago, 1972.
36. *LTSR Vilniaus universiteto 1940/41 mokslo metų tvarkaraščiai*. Vilnius, 1941.
37. MAKSIMAITIS, M. *Mykolas Römeris – Lietuvos sūnus*. Vilnius: MRU, 2006.
38. PATAČKAS, A. [Mykolas Römeris amžininkų atmintyje]. Iš *Mykolo Römerio mokslas apie valstybę*. Vilnius, 1997.
39. SAWICKI, J. Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 13. Vilnius, 1999.
40. STRAVINSKAS, P. *Raštai ir credo*. Antra knyga. Atsiminimai ir pasaulėžvalga. Chicago, 1982.

LATE YEARS OF PROFESSOR M. RÖMERIS

Mindaugas Maksimaitis

S u m m a r y

The article is intended to cover the late years of Professor M. Römeris explored in the literature the least thoroughly. This period of his lifetime coincided with the major setbacks in the history of the homeland, as well as the Second World War and subsequent occupations of Lithuania. Substantial changes of his personal life occurred on the eve of these events: termination of the third tenure as a rector at Vytautas Magnus University, transfer of the place of residence and workplace to the capital – Vilnius, which, although finally being a part of Lithuania in the political sense, still had not managed to recover its prior significant status, and, finally, belated creation of a family he had to take care of, which brought lots of happiness and blessings regardless. All these changes directly and substantially affected his well-established everyday life.

Despite the efforts to be seen in public as loyal to the Soviet regime imposed to Lithuania, M. Römeris was nevertheless considered socially extraneous and politically unreliable in higher spheres.

He deeply believed that his efforts to stay loyal to the objectivity of science should not harm his work at the university, therefore his proclaimed ideas during the lectures of Soviet constitutional law remained the same as in his previous studies of Soviet constitutionalism. He as well continued to read lectures on Lithuanian constitutional law following the same ideas as during the years of Lithuanian independence. Impartial statements and thoughts of M. Römeris caused resentment among Soviet regime functioners and he was often reported to the government by komsomolets (students who were members of All-Union Leninist Young Communist League).

At the beginning of Nazi occupation his health deteriorated and at the end of 1941, after persistent recommendations of his doctors, M. Römeris suspended his lectures and went back to his native land in the province of Rokiškis. He was able to return to Vilnius only in May of 1942 to give students summarized lectures intended for spring semester and conduct exams in order to finish the academic year. However, his difficulties did not end there: in December that same year, he had to undergo cataract surgery and came back to the village for rehabilitation; the University was closed by the occupants shortly after his return to Vilnius in March 17, 1943. After these events Professor moved to the province again, this time for the entire period of occupation.

With regard to all the political circumstances and health problems he was encountering during the three years of Nazi occupation, M. Römeris had a chance to dedicate only half a year to his academic career. The remaining part of his time he was trying to soothe himself while immersing in his individual work: during the years of Nazi occupation he wrote a

study named 'A Historic Overview of Lithuanian Sovietisation and its Constitutional Assessment'; continued to write his comprehensive multivolume work 'The State and its Constitutional Law', which was started before occupation. However, it could only slightly contribute to his fight with depression.

After the Soviets occupied Lithuania for the second time in the summer of 1944, M. Römeris lost any perspective on his life in the manor. In October that year he decided to move back to devastated Vilnius, regardless of his poor health condition. Believing that this time he was leaving for good, M. Römeris took his wife and their three young daughters with him. However, it was overly optimistic to believe that the ongoing war and the recurrence of terror-like atmosphere would not affect his physical health. Being ill for a while, M. Römeris, aged 65 at that time, lost his last strength and died February 22, 1945.

Iteikta 2017 m. sausio 7 d.

Priimta publikuoti 2017 m. vasario 23 d.